

Смъртта на Ангел Кънчев и раждането на Захарий Стоянов

(Наблюдения върху инициацията на героя разказвач
в „Записки по българските въстания“)

Страшимир Цанов

В предисловието на том трети на *Записки по българските въстания*, три години след кончината на З. Стоянов, Димитър Петков пише „...съчиненията на З. Стоянов според нас трябва да бъдат настолна книга на всеки български читател“. За патетичния дискурс от края на XIX век това пожелание е естествено, както е естествено, че то не се превръща в реалност. Реално е обаче метафоричното битие на З. Стоянов като български Хезиод, създател на новите „богове“ на нацията, оставил на поколенията имената им, сътворил героичните нови „митове“ на България¹. Идентитетът на *Записки по българските въстания* като митология на определен исторически период най-ярко изпъква от рефлексите, които книгата има върху родната историография. Показателно е признанието на един от уважаваните съвременни историци (Илия Тодев): „И така – от какво е обусловено трайното и силно влияние на З. Стоянов върху българската историография? ...основната причина е в подходящия за българските условия тип **сакрализация на миналото***. Благодарение на могъщия си художествен и публицистичен талант, на вродената си способност за силна и заразителна екзалтация, на умелото използване на хилядолетната ... християнска традиция, **З. Стоянов успява да придаде на своята версия за възрожденската епоха тайнствената сила, излъчвана от религиозните светини**, и да внуши на съвременници и потомци чувство за дълг и вина към миналото. С това възрожденската епоха бе поставена във от досега на науката – положение, което до голяма степен се запазва и днес“².

Ценностните параметри на Захарий-Стояновата книга се продуцират от нейната специфика на „гениално подреден хаос“ (Ал. Балабанов), на „енциклопедия на великия човешки дар да се разказва“ (Н. Георгиев). Същността на въздействиения потенциал на творбата е неуловимия и за точните научни дефиниции и класификации жанр, характеризирани от

* Навсякъде в текста к. м. – С. Ц.

¹ Жечев, Т. Прозата на Захари Стоянов. – В: Жечев, Т. Съчинения. Т. 2: Литература и история. С., 1989, с. 102.

² Тодев, И. Захари Стоянов и историческата книжнина за Възраждането. – Летописи, 1993, №7–8, с. 196.

Н. Георгиев като „разказ на очевидец, в който максималната широта на света и светоотношението и максималното разнообразие на разказваческите типове образуват взаимно осмислящо се единство“³.

В тази формулировка акцентът върху ролята на разказвача е достатъчно красноречив. Той е напълно оправдан от анализационните наблюдения в цитираната студия, които убедително мотивират образа на разказвача като важен ключ към смисловите дълбини на Захарий-Стояновия текст. Според Н. Георгиев образът на разказвача в *Записките* – като рожба на раздвоеното единство между герой и разказвач – е „най-дълбинната единица в творбата, която обединява разказвача, героя и целия останал свят, която гради целостта и сама израства в нея и чрез нея“⁴.

От тази гледна точка особено важно е разглеждането на този момент от произведението, в който разказвачът Захарий Стоянов представя инициацията на героя Захарий Стоянов. Ако *Записките* освен всичко друго са и безспорно (и най-вече) книга за възмогането на българския дух, за психологическия преход от робска пасивност към революционна активност на българина, то не подлежи на съмнение, че в повествователната структура на текста значение на инициацията на героя разказвач има моментът, в който мирният, религиозен, ученолюбив, наивен и хитроват Джендо решава да се запише в революционния комитет. Това решение е резултат от размислите и изживяванията на героя разказвач, породени от лично наблюдаваната от него смърт на Ангел Кънчев. За разлика от инициацията като ритуал в архаичните общества и като мотив в митовете и вълшебните приказки Захарий-Стояновата⁵ инициация няма обредни, външно-физически измерения. Тя е един изцяло вътрешен, чисто духовен преход от един към друг тип съзнание – от съзнанието на роба към съзнанието на бунтовника. Този духовен характер на инициацията хармонира с „философията на битието“, която книгата внушава – безбройните акценти върху телесността на света, ценността на физическото съществуване и респективно значимостта на физическото страдание, в текста функционално са подчинени от картините на саможертва, от разказите за преодоляването на телесното битие и привързаността към материалните ценности в името на свободата като висше духовно битие⁶.

³ Георгиев, Н. Как разказва Захари Стоянов в „Записки по българските въстания“. – В: Захари Стоянов. Нови изследвания и материали. С., 1980, с. 77.

⁴ Пак там, с. 41.

⁵ За да избегна ненужното усложняване на стила, на места в разработката замествам понятието „герой разказвач“ с името на създателя на това двуединство.

⁶ Особено показателно за преодоляването на привързаността към материалните ценности в името на свободата като висше духовно благо е поведението на жителите от село Каменица при запалването на родните им къщи. Ще си позволим да приведем част от описанието на З. Стоянов:

„Ние им разправихме, че имало уж кой да се грижи за всичко това, а те трябвало да слушат само какво им се заповядва; че свободата била по-скъпа от къщите и добитъка и че ако сме оставили селата здрави, щели сме да спомогнем на неприятеля. Празни приказки! Българинът не се лъже.

Не бях свършил аз още своята убедителна реч, когато един от присъстващите селяни, човек на 60-годишна възраст, извика със сълзи на очите: „ Да бъде!“ Това каза той и изтърси

Първи такъв разказ е описанието на Ангел-Кънчевото самоубийство. Само по себе си това описание е много интересно и е достойно за самостоятелно изследване, но в случая не влиза в обсега на задачата, която сме си поставили.

А. Кънчев се самоубива със задръстени от сълзи големи „огнени очи“ и с възгласа „Да живеят България“, за да се превърне в „камък за препъване“ за З. Стоянов. Кончината на „хероя“ е психологическа загадка за героя разказвач, от решаването на която зависи неговия понататъшен житейски път: „Ангел Кънчев! Той бе за мене същински ангел, той ми развали спокойствието, поколеба моите понятия за тоя и оня свят ... Разбира се, че както моите събеседници, така и аз имахме твърде тъмни понятия за тоя комитет. Аз особено не можех да си разгдая неговата цел и ползата за съучастниците му, които подлежат на грозно самоубийство, толкова противно на християнските черковни правила, щото тялото на самоубиеца не се опява и душата му на оня свят е осъдена на вечно мъчение.“

Безспорно З. Стоянов осмисля станалото пред очите му на 5 март 1872 г. историческо събитие в категориите и понятията на християнската религиозна светогледност. Съмненията във верността на *Изповедникът* и *Митарствата на блажена Теодора*, които героят разказвач признава, функционират само като признак на разширяване на кръгзора – те не означават отказ от религиозния светоглед.

Съзнанието на героя разказвач не може да приеме самоубийството само по себе си като **НЕГРЯХ**, защото е религиозно съзнание, но то търси в неговата мотивация същностно религиозното му оправдание, защото е и патриотично съзнание. Търси го, опирайки се на типично християнската логика, че не човек е създаден за закона, а законът е създаден за човека. Логика, изразена в Христовите думи, „съботата е направена за човека, а не човек за съботата“⁷. Спонтанно религиозното преклонение пред деянието на Ангел Кънчев търси и намира своята

запалената си лула върху покрива на своята собствена къща, гдето, като духна няколко пъти, сухата тръстика пламна опустошително.

– Жертва на Бога и християннията! – прибави той, когато заплющя вече зданието....

Ние бяхме поразени от патриотическата постъпка на тоя старец, който не беше прочитал ни едно патриотическо съчинение...“

(Всички цитати от *Записките* са по изданието: З. Стоянов. Съчинения. Т.1, С., 1983).

⁷ „И случи Му се да минава в събота през посевите, и учениците Му, като вървяха по пътя, късаха класове.

А фарисите Му рекоха: виж, защо вършат в събота това, което не е позволено?

Той им рече: нима никога не сте чели, що стори Давид, когато имаше нужда и огладня сам и ония, които бяха с него?

Как влезе в Божия дом при първосвещеник Авиатара и изяде хлябовете на предложението, що не биваше да яде никой, освен свещениците, па даде и на ония, които бяха с него?

И думаше им: съботата е направена за човека, а не човек за съботата: тъй че Син Човечески е господар и на съботата.“ (Марк. 2:23–28).

(Всички цитати от Библията са по изданието на Св. Синод на Българската православна църква от 1993 г.)

догматическа, рационална обосновка в центъра на вярата – мисията на Сина Божий и Човечески Исус Христос. В този аспект **се проблема-тизира не самото самоубийство, а неговата причина** – да бъдат предпазени от беда съратниците в революционното дело: „...И понеже имената на тия момчета А. Кънчев имал записани на книга, което писмо при всичко, че никой не можел да разбира, но като се боял с мъки да го не принудят да изкаже истината, той решил да се убие, отколкото да изгори толкова хора“.

Самоубийството на Ангел Кънчев добива смисъл на саможертва в името на другите, своите, ближните. То се аксиологизира от скрития паралел с Христовите думи: „Никой няма любов по-голяма от тая, да положи душата си за своите приятели“ (Иоан. 15:13). Така самоубийството на революционера е аналогизирано със саможертвата на Христос, изкупваща и спасяваща човечеството от Греха и Смъртта. **Едно само по себе си антихристиянско деяние (самоубийството) е обяснено, оправдано и възвеличено чрез съпоставката – същностно отъждествяване с кръстната смърт саможертва на Исус Христос**⁸. За християнството страданието, смъртта и възкресението на сина Божий и Човечески са неделими (както е неделима и Светата Троица). В своята органическа взаимоотно-вързаност те са преодоляване на времето и постигане на живот вечен. Съпричестявайки се с Христос, А. Кънчев (чрез смъртта си) и З. Стоянов, чрез изживяването размисъл, проектирано в повествованието, преодоляват времето на битовото и прагматично съществуване и влизат във вечността на сакралната история. Кодът на православната християнска религия легитимира за героя разказвач свръхценността на един революционен акт; потресаващото, но светско събитие, разгръща конотациите на священото; персонажът на един исторически сюжет е трансцендиран посредством съпоставката с Христос. Изживяването осмисляне на Ангел-Кънчевата смърт иницира З. Стоянов – превръща го от

⁸ Ако да се обясни едно, формално и извънконтекстуално погледнато, антихристиянско деяние чрез най-концептуалния християнски символ (Христовата саможертва) е за някои алогично, заслужава си да се замислим върху парадоксалистичността на християнството, така задълбочено интерпретирана от Честертън в глава Шеста („Парадоксите на християнството“) на неговата книга „Ортодоксия“: „Да, вярно е, че Църквата едновременно е призовавала към безбрачие и е утвърждавала семейството, че едновременно е насърчавала отказа от деца и е настоявала върху продължението на рода. Проповядвала е страстно и едното, и другото – все едно, че едновременно е държала два ярки цвята като бялото и червеното върху щита на Св. Георги. Всичко това е така заради здравословната ѝ омраза към розовото, към комбинацията от два цвята тъй любима на философите. Църквата отхвърля еволюцията на черното в бяло, резултатът от която е мръсно сиво. Цялата теологична теория за девствеността дори може да се изрази чрез твърдението, че бялото е цвят, а не липса на цвят. Размислите ми дотук също могат да бъдат обобщени, като кажем, че християнството почти винаги се опитва да обедини два цвята, запазвайки чистотата им. <...>

Християнската доктрина разкри странностите на живота. Тя откри закона, но предвиди и заключенията. Тези, които твърдят, че християнството е открило милосърдието, подценяват Църквата. Всеки може да открие милосърдието и всеки всъщност го е правил. Но да намериш начин да бъдеш едновременно милосърден и непрощаваш – ето това вече откликва на една особена човешка нужда.“ – Честертън, Дж. К. Ортодоксия. С., 1994, 117–119.

роб в духовно свободен човек, готов да следва пътя на революционната борба. И това се осъществява посредством християнския религиозен код, чрез ценностното асоцииране на Ангел-Кънчевото самоубийство с изкупително-спасителната саможертва на Исус Христос: „...аз дохождах до заключение, че учреждението „комитет“ трябва да е нещо свято дело. Ако А. Кънчев, когото почиташе цял град, когото сам вали-паша беше викал да го направи управител на правителствения чифлик, наричаем НОМУНЕ, а българската община го канеше за учител и пр., ако такъв човек, казвам, презира всички тия блаженства и отива да се убие млад и зелен за чуждите хора, то защо аз, беден скиталец в чужд град, без всякаква кариера, не се запиша, ако е възможно, в това дружество?...

Най-после моите заключения бяха такива: човек, който се решава да погуби себе си само за това, да не предаде своите братя и да не разплаче множество семейства, той никоя път не може да бъде нехранимайко и фантазирана глава, защото е последвал примера на спасителя на човеческия род, който така също погуби себе си за доброто на другите.“

Време е да направим някои обобщения и за образа на разказвача в повествователната структура на *Записките*, и за безсмъртната книга на З. Стоянов въобще, и за културната епоха на Възраждането, към която тя принадлежи⁹. Ако образът на разказвача е най-дълбинната единица, обединяваща разностранния свят на *Записките*, важна роля за тази негова функционалност безспорно играе фактът, че християнският светогледен модел е не само кодът за разбиране на инициацията на героя разказвач, но е и кодът, който конструира аксиологията на творбата като цялост. Десетки са назоваванията „светци“ и „мъченици“ на борците за свобода на страниците на *Записките*. Посредством библейското послание се оценяват както събитията във всеизвестния Батак, така и тези в не особено известното село Каменица (вж. бел. 6). И това е съвсем нормално, защото литературата (в широкия смисъл на думата) на Възраждането осъзнава героите на освободителната борба в традициите на християнското мислене¹⁰ и актуализира ценностния потенциал на сюжетите и символите на Свещеното писание по посока на патриотичните тенденции, протичащи в обществото. Спецификата на тази актуализация в *Записките* поставя един въпрос с принципно значение – вярно ли е твърдението: Захарий-Стояновата книга внушава, че „революционната борба в своите идеологически основи приобщава и/или цитира ритуали и/или знаци символи от ритуално-идеологическия масив на християнската система“¹¹?

⁹ За типологичната принадлежност на *Записки по българските въстания* към Възраждането вж.: **Димитров, П.** Захари Стоянов и краят на Българското възраждане (непубликуван ръкопис).

Янев, С. Възрожденски традиции в „Записките“. – В: Пародийното в литературата. С., 1989, 88–90.

¹⁰ **Сивриев, С.** За „високата“ и „ниска“ литература през Възраждането. – Литературна мисъл, 1993, №2, с. 110.

¹¹ **Русков, И.** Функции на библиогемите в „Записки по българските въстания“ – В: Библия. Фолклор. Литература. Велико Търново, 1996, 116–117.

Безспорно християнството е най-авторитетната ценностна система за българина от XIX век и аксиологизирането на националната идеология действително се осъществява чрез приобщаване цитиране на религиозни знаци и концепти. Това приобщаване цитиране обаче води и до моделиране на системата на националната идеология по модела на Священото писание. Патриотичният българин на Възраждането има потребност да сравни и отъждестви националните си идеали с християнските истини именно защото е религиозен. А за християнското съзнание вярата е приемане на Бога в себе си; „повтарянето“ (като същност) на Божието битие е обожение на човека, защото човекът е храм Божий и Духът Божий живее в него (1 Кор. 3:16). За богосиновното християнско чувство ключови са Христовите думи: „В него ден ще разберете вие, че Аз съм в Моя Отец, и вие сте в Мене, и Аз във вас“ (Иоан.14:20).

От тази гледна точка цитирането на библиейски фрази у З. Стоянов е по същество не манипулиране боравене с религиозното от страна на национално-идеологическото, с цел това последното да придобие една по-висока ценност, а нещо друго – на пръв поглед много близко, но съществено различно. Дълбинната религиозност на национално-идеологическия дискурс на *Записките* „издига“ патриотичните аксиологеми, за да ги съприкоснови със священите истини. Уподобявайки Христовото битие, българското битие приема Христовото битие в себе си. Умирайки за свобода и вяра „както е погинал и Спасителят“ Кочо Чистеменски и Спас Гинев се идентифицират като спасители – спасители на личната си човешка чест и на родовото си достойнство. Показателно е и това, че рядко в *Записки по българските въстания* героите на Априлското въстание се сравняват с мъченици и светци. Обикновено те пряко се назовават такива: моделът МЪЧЕНИКЪТ Х доминира над модела Х е като МЪЧЕНИК.

В аспекта на тези наблюдения трябва да се подчертае, че най-коректното дефиниране на диалога между националната идеология и християнската религия, който *Записките* на З. Стоянов разгръщат, изисква употребата на понятието **цитация идентификация**, а не просто на понятието цитация. Една система може да цитира друга посредством интегриране на отделни нейни елементи. Когато е налице отношение към дадена система като към цялост, вече не е налице обикновена цитация – налице е цитация идентификация (или цитация антиидентификация). У З. Стоянов възрожденският патриотичен дискурс, вмъквайки в себе си отделни компоненти на християнската религиозна система, кореспондира с цялостния ѝ смисъл¹².

При обичайната (стандартната) цитация една система функционално използва елементи от друга, а при цитацията идентификация една

¹² Това е така, защото както Библията е свръхкоherentна книга (мрежа от съответствия между Стария и Новия Завет), така и християнският религиозен светоглед е свръхкомпактен, метонимично цялостен, в която и да е идея може да се открие цялостния смисъл на Откровението.

система се моделира чрез принципите на друга. **Исключителната прес-тижност на религиозната и на национално-идеологическата система през Българското възраждане определя спецификата на отношение между тях като идентификационна. Свръхценностното значение на християнството за аксиологизиране на патриотичните идеи не позволява християнските символи и сюжети просто да се цитират – с тях се съпричестяват (и в живота и в литературата).** Идеологизираният възрожденски човек се стреми не да борави с архетипите – той се опитва да се отъждестви, да се слее с тях. Така както достопочтеният свищовски старец Иваница Алексов се отъждествява чрез слово и „жест“ (ако смъртта можем да назовем жест) със св. Симеон Богоприемец¹³.

Същностното значение на християнския религиозен код за подредеността на гениалния Захарий-Стоянов хаос ярко се проявява във факта, че дори „експлицираните в сюжета на Записките автори интенции, целящи дискредитиране на библиогемни ценности, имплицитно се оказват подвластни на разказвателни структури и аксиологии, родени в Библията. Дори когато опонира на Книгата Захари-Стояновата идеология дълбинно се пре моделира така, че съхранява нравствените универсалии на библейско-християнските послания“¹⁴. Именно затова *Записките* са един от основните фундаменти на българската национално-историческа митология.

¹³ Паралелът между един момент от Евангелието на Лука и преразказана от Вазов действителна случка е толкова красноречиво говорещ сам по себе си, че ще си позволим да го приведем без коментари: „Тогаваше в Иерусалим един човек, на име Симеон; и тоя човек беше праведен и благоговееен, и чакаше утехата Израилева; и Дух Светий беше върху него.

Нему бе предсказано от Духа Светаго, че няма да види смърт, докато не види Христа Господен. И дойде по вдъхновение в храма. И когато родителите донесоха Младенеца Иисуса, за да извършат на Него обичая по Закона, той Го прегърна, благослови Бога и рече: Сега отпускаш Твоя раб, Владико, според думата Си, смиром...“ (Лук. 2: 25-29).

и

„Царят минал през улици, поръсени с цветя и отишъл към черквата, яхнал на чер кон, за да благодари Богу за великата победа. Разказвах ми за степената на ентузиазма тоя ден. Едни му цалували стрепената, майки му подавали децата си да ги помилва, момиченца, с риск да ги стъпчат конете, му поднасяли китки. Осемдесетгодишният уважаем старец Иваница Алексов застанал пред императора и извикал: „Нине отпущаше раба твоего владико...!“ и същия ден умира от радост.“ (Вазов, И. Първите дни на свободата. Спомени).

¹⁴ Русков, И. Цит. съч., с. 122.